

Ա. ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴԱՆ

ԱՐԱՐԱԳԵՏ ԱՂԲՅՈՒՐԱԳԵՏ ՀԱԿՈՐ ՆԱԼԱՆԴՅԱՆ

Արևելյան աղբյուրագիտության հարցերին նվիրված այս առաջին հատորի լույս ընծայման առթիվ կարևոր է ընդգծել և պատշաճ ձևով ներկայացնել արաբական աղբյուրագիտության մեծ երախտավոր Հ. Նալբանդյանի գիտական անխոնջ գործունեությունը:

Հակոբ Թագվորի Նալբանդյանը ծնվել է Կոստանդնուպոլսում 1891 թվականին: Սովորել է Վենետիկի Մուրատ-Ռափայելյան դպրոցում, իսկ բարձրագույն ուսումը ստացել է Բրյուսելի համալսարանի հասարակագիտական պատմական ֆակուլտետում: Տիրապետել է բացի հայերենից՝ արաբերեն, ֆրանսերեն, իտալերեն, իսպաներեն ու թուրքերեն լեզուներին:

Հաստատվելով Եգիպտոսում նա զբաղվել է մանկավարժական և գիտական գործունեությամբ: Առաջին հերթին ձեռնամուխ է եղել միջնադարյան Եգիպտոսի Ֆաթիմյան ժամանակաշրջանում (969—1171) աչքի ընկած հայ վեղիրների գործունեության ուսումնասիրությանը: Դրանցից առաջինը Բադր ալ-Գամալին¹ էր, որը Մուստանսիր խալիֆայի (1036—1094) վերջին տարիներին լիազոր վեզիրի բարձր պաշտոնը վարեց, երկիրը դուրս բերելով քաոսային վիճակից և երկու տասնամյակ մնաց այդ դիրքում: Իր հաջորդ հոգվածում Հ. Նալբանդյանը ընդհանրացնում է այս հարցը և քննության առնում միջնադարյան Եգիպտոսում բարձր պաշտոններ վարած հայերի գործունեությունը²: Առաջինը Ալի իբն Յահյա ալ-Արմանին է, որը եղել է թե Եգիպտոսի թե՛ Արմինիայի (Հայաստան, Վիրք, Աղվանք, Շիրվան, Դարբանդ) կառավարիչ տարբեր ժամանակներում: Ապա հիշում է Բադր ալ-Գամալիի և նրա որդու Աֆդալ Շահանշահի գործունեությունը, որոնք բոլորը մահմեդականացած հայեր էին և հատուկ կանգ առնում իր ժողովրդի քրիստոնեական հավատին անդամաճան մնացած Վահրամ Պահլավու-

նու և եղբոր՝ Վասակի կատարած գործերի վրա: Բազրը, Աֆդալը և Վահրամը, որպես վեդիւրներ, մեծ դեր են կատարել ֆաթիմյան Եգիպտոսի բաղաբական կյանքում, ընդ որում, Վահրամը, որպես քրիստոնյա, մահմեդական մոլեռանդ խավերի խիստ դիմադրութիւնը հանդիպեց: Հողմածում հիշված են նաև ուշ միջնադարի մի քանի հայազգի դեմքեր՝ Սուլայման բեյ ալ-Արմանի և այլք: Նա անդրադարձել է ԺԸ դարում հայտնի մամուլը Մուրադ բեյի հայկական ծագում ունենալու հարցին, որն առաջին անգամ առաջ էր քաշել Ն. Աղադարմը³: Հ. Նալբանդյանը գտնում է որ բավարար փաստեր չկան նրան հայ համարելու համար: Թեև նա մամուլում առարկութիւն է հանդիպում⁴, սակայն, նորից հանդես գալով, ժխտում է Մուրադ բեյի հայ լինելու հանգամանքը⁵: Շարունակելով Եգիպտոսում հայտնի քաղաքական գործիչների շարքը նա գրում է նաև անցյալ դարում կարևոր դեր կատարած Պողոս բեյ Յուսուֆի և Առաքել բեյ Նուպարի մասին⁶:

Հ. Նալբանդյանը ուսումնասիրում է հայերի մշակութային գործունեութիւնը Եգիպտոսում, նշում Եգիպտոսի տիրակալ Մուհամմադ Ալիի անձնական բժիշկ, հայազգի Զիովաննի Բողարիի⁷ կատարած դերը, որի մասին դրանից շատ առաջ Վ. Թորգոմյանը⁸ արհամարհանքով էր արտահայտվել: Հ. Նալբանդյանը մանրամասն ուսումնասիրելով հայազգի բժշկի կենսագրութիւնը բարձր է գնահատում նրա գործունեութիւնը:

Հ. Նալբանդյանն առաջինն է, որ, օգտվելով արաբական պատմական աղբյուրներից, ուսումնասիրել է Եգիպտոսի հայ նշանավոր քաղաքական դեմքերի պատմութիւնը, սակայն կիսատ թողնելով իր գիտական պլըն-պլըտումները, մարողշովին նվիրվել է մանկավարժական գործունեութիւն և, մասամբ, զբաղվել հայ ժողովրդի քաղաքական հասարակական կյանքի հարցերով: Նա մի փոքրիկ ուսումնասիրութիւնով⁹ վերլուծում է հայութիւնը վերջին հարյուրամյակում հուզող իրադարձութիւնները, շեշտելով, որ Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման համար մղված հեղափոխական պայքարը վերջացավ ողբերգութիւնով: Դրանից եզրակացնում է, որ այսօր ևս պետք է խուսափել հախուռն գործելակերպից և անհրաժեշտ է «հայկական հարցի լուծման հիմք ընդունել ներկա Հայաստանի Հանրապետութիւնը» (Խորհրդային Հայաստանը):

Հ. Նալբանդյանը եղել է Կահիրեի հնագույն և ամենակարևոր հայկական դպրոցի՝ Գալուստյան ազգային վարժարանի նախ տեսչական մարմնի անդամ (1934—1935), ապա նրա տնօրենը 1935—1943, իսկ 1943—1947 թթ.՝ Ալեքսանդրիայի Պողոսյան վարժարանի տնօրենը: Նրա ջանքերի շնորհիվ այս դպրոցները ծաղկման մի շրջան ապրեցին.

սրան զուգահեռ նա պրպտումներ է կատարում Եգիպտոսի հայկական դպրոցների պատմության վերաբերյալ: Գալուստյան վարժարանի բարերար Աղա Կարապետ Գալուստի կենսագրությանը նվիրված հոդվածում¹⁰ նկարագրում է դպրոցի հիմնադրման հանգամանքները: 1828 թվականից Կահիրեում հղել է մի դպրատուն, իսկ 1854-ին հիմնադրվում է նոր դպրոց, որը Մոմսես Խորենացու անվամբ կոչվում է Խորենյան, սակայն Եգիպտոսի գավառական ժողովը 1897-ին դպրոցը բարերարի անվամբ վերանվանում է Գալուստյան: 2. Նալբանդյանի անդրադառնում է նաև Ալեքսանդրիայի Պողոսյան վարժարանին¹¹, որը հիմնադրվել է 1864-ին և տարբեր ժամանակներում նրա տնօրեններն են հղել գրող Սմբատ Բյուրատը (1905—1906), Ն. Աղբալյանը (1924—1927) և հենց ինքը՝ 2. Նալբանդյանը:

Այս շրջանում նա պատրաստել է մայրենի լեզվի դասագիրք՝ հայկական դպրոցներում (Ա.—ն դասարաններում) օգտագործելու համար¹², զբաղվել է թարգմանական գործունեությամբ, հայերենի վերածնունդ իսպանացի մեծ գրող Սերվանտեսի Դոն Գիշոտը¹³:

2. Նալբանդյանը եգիպտահայ մտավորականության կարկառուն դեմքերից էր: Նա գործել է քսանական-քառասնական թվականներին, երբ եգիպտահայ գաղութը¹⁴ ամբողջ սփյուռքահայության ամենադարգացած կենտրոնն էր:

2. Նալբանդյանի գիտական գործունեության ծաղկուն շրջանն ըսկրվում է Հայաստան ներգաղթելուց հետո: 1947 թվականից մինչև իր մահը (1952) աշխատել է Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտում: Այս շրջանում նա խորանում է Հայաստանի արաբական շրջանի հարցերի մեջ և կարճ ժամանակում պաշտպանության ներկայացնում «Արաբների վարչական և հարկային քաղաքականությունը Հայաստանում (Ը դարի սկզբից մինչև Թ դարի կեսը)» թեկնածուական ավարտաճառը¹⁵, որը մեծ հաջողությամբ պաշտպանում է 1950 թվականին: Սույն աշխատությունից նա լույս ընծայեց երկու շատ արժեքավոր հոդվածներ: Առաջին հոդվածում¹⁶ անդրադառնում է արաբական շրջանում խալիֆայության խիստ և դաժան քաղաքականությանը, քանզի հարկային ծանր լուծը շատ հատկանշական էր այս ժամանակահատվածին: Արաբական տիրապետության շրջանը, ըստ հարկային քաղաքականության, բաժանում է հինգ շրջանների՝ արաբական արշավանքներից մինչև Մուավիայի դաշնագիրը (640—652), Մուավիայից մինչև Աբդ ալ-Մալիքի խալիֆայությունը (652—686), Աբդ ալ-Մալիքից մինչև Հիշամի խալիֆայությունը (686—

724), Հիշամից մինչև Օմայան հարստության վախճանը (724—750) և, վերջապես, Աբբասյանների շրջանը (750—862): Տարբեր շրջաններում հարկագումարը ելևէջներ է ունեցել, սակայն ընդհանրապես բարձրացել է հատկապես Աբբասյանների օրոք:

Արմինիայի (Հայաստան, Վիրք, Աղվանք, Շիրվան, Դարբանդ) ոստիկանների ցուցակը կազմել են Հ. Պետերմանը, Մ. Ղազարյանը, Ժ. Լոռանը և Ռ. Ֆասմերը, սակայն Հ. Նալբանդյանը, նոր տվյալների հիման վրա, առանձին հողավածով ներկայացրեց¹⁷ մի նոր ցուցակ, որն սկսվում է 693 թվականից, նկատի ունենալով, որ այդ տարում Աբգալ-Մալիք խալիֆան իր եղբորը՝ Մուհամմադ իբն Մրուանին նշանակել էր Արմինիայի, Ատրպատականի և Ջաղիրայի փոխարքա ու այսպիսով իրավականորեն Հայաստանը արաբական խալիֆայության մասը կազմող երկիր էր համարվում:

Հ. Նալբանդյանի երկար տարիների պատմական և բանասիրական անխոնջ պրպտումների արգասիքն էր «Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին» հատորը, որը լույս տեսավ հետմահու՝ 1965-ին¹⁸: Աշխատությունը պարունակում է ԺԳ դարի արաբ հայտնի աշխարհագրագետ Յակուտ ալ-Համավիի «Երկրների բառարան» (Մուշամ ալ-բուլդան) կոչված աշխարհագրական բառարանից, ԺԴ դարի պատմիչ Աբու-լ-Ֆիդայի պատմությունից և ԺԲ դարի Իբն Շադդադի Սալահ ալ-Դինի կենսագրությունից քաղվածաբար կատարված թարգմանություններ Հայաստանի և հայերի մասին: Սրանք կարևոր աղբյուրներ են մասնավորապես ԺԱ.—ԺԴ դարերի բուն Հայաստանի և կիլիկյան Հայաստանի պատմության ուսումնասիրման համար: Սակայն հատկապես արժեքավոր են Հ. Նալբանդյանի ծանոթագրությունները, որոնք դիտական մեծ բարեխղճությամբ են կատարված: Ամեն մի անձնանուն, տեղանուն կամ երևույթ ծանոթագրելիս նա ղուգահեռներ է բերում թե՛ հայ, թե՛ արաբ կամ այլ օտար աղբյուրներից, լրացնելով և իմաստավորելով բնագրի հեղինակի տեղեկությունները: Այս աշխատությունը կարող է աղբյուրագիտական աշխատանքների համար օրինակ ծառայել որպես դասական նմուշ:

Հ. Նալբանդյանից առաջ արաբական աղբյուրներից թարգմանություններ են կատարել Ա. Մորդտմանը, Ա. Հովհաննեսյանը, Ն. Կարաուլովը, Բ. Խալաթյանցը և ուրիշներ, սակայն դրանք փոքրարժեք գործեր են համեմատած Հ. Նալբանդյանի աշխատանքի հետ, որը հիմք դրեց Հայաստանի և հայերի մասին արաբական աղբյուրների ուսումնասիրման մի նոր շրջանի¹⁹:

1 Հ. Նալբանդյան (Նալպանդյան), Պատր ալ-ճամալի, Արև, Կահիրե, 27, 28 մայիս, 1931:

2 Նույնի, Հայեր, որոնք կառավարած են Եգիպտոսը, Արև, Կահիրե, 2, 4 սեպտեմբեր, 1931:

3 Ն. Աղազարմ, Նոթեր Եգիպտոսի հայ գաղութի վրա, Կահիրե, 1911, էջ 23—24:

4 Գ. Փյուսկյուլյան, «Հայեր, որոնք կառավարած են Եգիպտոսը» հոդվածաշարքին առթիվ, Արև, Կահիրե, 24 սեպտեմբեր, 1931:

5 Հ. Նալբանդյան, Մուրատ պեյի մասին, Արև, Կահիրե, 2 հոկտեմբեր, 1931: Մուրատ բեյը եղել է Եգիպտոսի մամլուքների նշանավոր ղեկավարներից, կռվել է Նապոլեոն Բոնապարտի դեմ, պատրաստվել հարձակվելու Ֆրանսիացիների կողմից գրավված Կահիրեի վրա, սակայն 1801-ին ժամտախտից մահացել է: Նրա հայ լինելու մասին կասկածում է նաև Ա. Ալպոյաճյանը («ԱՄՇ Եգիպտոսի նահանգը և հայերը», Կահիրե, 1960, էջ 56):

6 Հ. Նալբանդյան, Հայեր, որոնք կառավարած են Եգիպտոսը, Արև, Կահիրե, 9 սեպտեմբեր, 1931:

7 Նույնի, Ժիովաննի Պողարի, հայաղգի անձնական բժիշկ Մուհամմատ Ալիի, Արև, Կահիրե, 1 հոկտեմբեր, 1932:

8 Վ. Թորգոմյան, Ստեփան բժիշկ Գևորգյան (Սարգիս բժիշկ Գևորգյան) կամ Տոթթոր Ճորճիանի, Հանդես Ամսօրյա, 12, 1909, էջ 354—355:

9 Հ. Նալբանդյան, Հայ քաղաքական մտքի ուղղությունը երեկ և այսօր, Կահիրե, 1933:

10 Նույնի, Աղա Կարապետ Գալուստ, Աշմավենի տարեգիրք, Կահիրե, 1937, էջ 5—10:

11 Նույնի, Աղեքսանդրիո Պողոսյան ազգային վարժարանը, Արմավենի տարեգիրք, Կահիրե, 1937, էջ 228—235:

12 Նույնի, Մեր լեզուն, հայերեն լեզվի դասընթաց, Բ գիրք, Կահիրե, 1939:

13 Սեբվանես, Դոն Քիշոտ Մանչեյի, Թարգմանեց Հ. Նալբանդյան, Ալեքսանդրիա, 1930 (ռեի հետաքրքիր առաջարան):

14 Եգիպտոսում են հիմնադրվել սփյուռքահայության խոշորագույն մշակութային կազմակերպությունները՝ Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը (1906) և Համազգայինը (1928): Քսանական-քառասնական թվականներին Եգիպտոսում էին գործում հայտնի մտավորականներ Անտ Ծանթը, Նիկոլ Աղբալյանը, Երվանդ Օտյանը, Վահան Թեքեյանը, դերասաններ Սիրանույշը, Օ. Գալֆայանը, պատմաբաններ Ա. Ալպոյաճյանը, Գ. Մըսրյանը, ծաղրանկարիչ Ա. Սարուխանը, նկարիչ Օ. Ավետիսյանը և ուրիշներ:

15 А. Налбандян, Административная и налоговая политика арабов в Армении (с начала VIII в. до середины IX в.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Ереван, 1950.

16 Հ. Նալբանդյան, Արարների հարկային քաղաքականությունը Հայաստանում, Տեղեկագիր (հարկ. գիտ.), 1954, № 12, էջ 73—84:

17 Նույնի, Արաբացի ոստիկանները Հայաստանում, Տեղեկագիր (հսրկ. գիտ.), 1956, № 8, էջ 105—124:

18 Արարական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, Յակուտալ-Համալի, Աբու-լ-Ֆիդա, Իբն Շադդադ, կազմեց Հ. Թ. Նալբանդյան, Երևան, 1965:

19 Հ. Նալբանդյանն ուսումնասիրել է նաև հայ-եթովպական առնչությունները ՏՀ՝ «Հայերը և եթովպիան», Արև, 15—25 փետրվար, Կահիրե, 1935: